

Mâtürîdî’de Vahyin, Bireyi ve Toplumunu İnşası

Araştırma
Makalesi
Research
Article

Osman Nuri Demir

Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Kalam ve İtikadi İslam Mezhepleri Anabilim Dalı
Assistant Professor, İstanbul Medeniyet University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Kalam and Islamic Sects, İstanbul, Türkiye

 osmannuridemir@hotmail.com

 orcid.org/0000-0001-9701-6655

Yazar
Author

Demir, Osman Nuri. “Mâtürîdî’de Vahyin, Bireyi ve Toplumunu İnşası”. *Tevilat* 3/2 (2022), 363-381.

 <https://doi.org/10.53352/tevilat.1216044>

Atıf
Cite as

Received / Geliş Tarihi: 2022-12-07
Accepted / Kabul Tarihi: 2022-12-17

ISSN: 2687-4849 e-ISSN: 2757-654X
www.tevilat.com

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Telif Hakkı&Lisans/Copyright&License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Yayıncı/Published by: Selçuk University, Faculty of Islamic Studies/ Selçuk Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi.

Bilgi
Info

Mâtürîdî’de Vahyin, Bireyi ve Toplumu İnşası

Yetkin bir mütekelim olmasının yanında hacimli bir tefsir eseri de bulunan İmam Mâtürîdî (ö. 333/944) muhtemelen müfessir kimliğinin de katkısıyla bireyin ve toplumun temel meseleleriyle yakından ilgilenmiştir. Bu yönüyle Mâtürîdî düşüncede vahyin bireyi inşası açısından tefekkür, tevhid, özgürlük, adalet, bireysel yetkinlik, hikmet ve âkîbet gibi kavramlar ön plana çıkarılmıştır. Mâtürîdî’nin toplum tasavvuru ise vahyin ışığında tevhid, adalet, emanet, ihsan, sorumluluk, çoğulculuk, toplumsal barış, fazilet ve erdem terimleri ekseninde kurgulanmıştır. O, öncelikle “küçük âlem” şeklinde isimlendirdiği insanın bireysel hayatını şekillendirecek olan ve doğuştan ona yüklenen fitrata dair özellikleri ve bunlarla uyum halindeki dinî ve ahlâkî ilkeleri tespit etmiştir. Bunu yaparken de insanın içinde yaşadığı toplumu, sosyo-kültürel ve ekonomik durumları dikkate almıştır. Sonrasında ise bireysel ve toplumsal bilincin oluşturulması adına ferde, topluma ve vahye yüklenen anlamlar üzerinde durmuştur. Bireyin ve toplumun inşasında mikro âlem olan bireyle makro âlemi temsil eden toplum ve âlem arasında temelde yaratılış itibarıyla bir uyumun bulunduğu iddiasıyla hareket eden Mâtürîdî, sistemini de buna göre dizayn etmiştir. Vahyin kurucu ve akli destekleyici bir unsur olduğunu kabul eden Mâtürîdî esasında Hazreti Muhammed’e kadar uzanan peygamberlik çizgisinin bütünüyle bu misyonu icra ettiğini düşünmektedir. Ayrıca o, vahyin bireysel ve toplumsal hayatta akılla bilinmesi mümkün olmayan meselelerde dayanılması gereken yegâne unsur olduğuna işaret etmektedir. Bu yönüyle de Mâtürîdî açısından vahiy insanı için Allah’ın bir lütfudur. Çünkü ona göre vahiy insanları Allah’a itaate teşvik eden ve onların taate muvaffak olmalarını sağlayan aslî faktördür. Vahye muhatap olan ve onu insanlara tebliğ etmekle görevlendirilen peygamberler de anılan gerekçelerle rahmet olarak nitelendirilmiştir. Bu bağlamda makale boyunca Mâtürîdî’nin görüşleri merkeze alınarak vahyin, bireyin ve toplumun inşasındaki rolü tartışılacaktır.

Özet

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Mâtürîdî, Vahiy, Toplum, Birey, İnşa.

The Construction of Individual and Society by Revelation in Mâtürîdî’s Thought

Mâtürîdî (d. 333/944), who has a voluminous work of tafsir in addition to being a competent mutakallim, was closely interested in the basic issues of the individual and society. In this aspect, concepts such as contemplation, tawhid, freedom, justice, individual competence, wisdom and end are brought to the fore in terms of the construction of the individual of revelation in Mâtürîdî thought. Mâtürîdî’s conception of society, on the other hand, is fictionalized in the light of revelation on the axis of the terms tawhid, justice, trust, benevolence, responsibility, pluralism, social peace, merit and virtue. First of all, he determined the characteristics of the creation that is attributed to him from birth and will shape the individual life of the human being, which he named as the “small world”, and the religious and moral principles that are in harmony with them. While he was doing this, he took into account the society, socio-cultural and economic conditions in which people live. Acting with the claim that there is a harmony in terms of creation, between the individual, which is the micro-world, and the society and the world, which represents the macro-world, in the construction of the individual and society, Mâtürîdî designed his system accordingly. Mâtürîdî, who accepts that revelation is a founding and supporting element of reason, thinks that the line of prophethood that goes back to the prophet Muhammad actually fulfills this mission. In addition, he points out that revelation is the only element that must be relied upon in matters that cannot be known by reason in individual and social life. In this respect, from the point of view of Mâtürîdî, revelation is a benedictive of Allah for human beings. Because, according to him, revelation is the main factor that encourages people to obey Allah and enables them to be successful in obedience. Prophets, who were addressed by revelation and were assigned to convey it to people, were also described as mercy for the aforementioned reasons. In this context, throughout the article, the role of revelation in the construction of the individual and society will be discussed by focusing on Mâtürîdî’s views.

Abstract

Keywords: Kalâm, Mâtürîdî, Revelation, Society, Individual, Construction.

Giriş

Mâtürîdî (ö. 333/944) *Kitâbü't-Tevhîd*'in hemen başında dini bilmenin iki yolunun bulunduğunu ifade etmekte ve söz konusu iki yolu sem' ve akıl şeklinde sem'î yani vahyi önceleyerek kaydetmektedir.¹ Bu durum bize dinin ve dini hayatın inşasında Mâtürîdî'nin aklî bilgi gibi vahyî bilgiye de büyük önem verdiğini göstermektedir. Mâtürîdî'nin vahiy anlayışı, akıl-vahiy ilişkisi, aklın vahye önceliği, vahyin gerekliliği, mârifetullah ve hüsün-kubuh meselesinde akıl ve vahyin fonksiyonları gibi konularındaki fikirleri hakkında farklı çalışmalar yapılmıştır.² Ancak tespit edebildiğimiz kadarıyla onun, bireyde ve toplumdaki tekâmül sürecine vahyin etkileriyle ilgili düşünceleri henüz müstakil bir araştırmaya konu edilmemiştir. Makale Mâtürîdî'nin bu konudaki görüş ve düşüncelerinin tespitini amaçlamaktadır.

Mâtürîdî düşüncesinde vahyin, şahsiyetin tekemmülü ve toplum düzeninin tesisi açısından kurucu rolünü tartışan bu çalışmanın hemen başında "birey ve şahsiyet" gibi kavramların bu şekliyle Kur'ân'da, hadislerde³ ve Mâtürîdî metinlerinde yer almadığını ifade etmemiz gerekir. Zaten bu kavramların kullanımı daha çok modern psikolojiyle birlikte yaygınlaşmaya başlamıştır. Dolayısıyla "birey" kelimesi makale boyunca İslâmî kaynaklardaki "zât, benlik, kişi ve şahıs" mânalarına gelen "nfs" kavramının karşılığı olarak kullanılacaktır.⁴ Birey ya da şahsiyet kavramlarıyla araştırmamızda doğuştan gelen özelliklerin (yaratılış, huy, karakter, mizaç) ve ahlâkî yapının insanî-İslâmî veya evrensel "iyi"ye ve "erdem"e ulaşılması amacına matuf olarak vahyin katkısının tartışılması hedeflenmektedir.

Birey kelimesi burada maddî ve manevî tüm yönleri, fonksiyon, meleke ve yetkinlikleriyle bir bütün olarak insana işaret etmektedir. Diğer yandan bireyin potansiyelini gerçekleştirerek yetkinleşmesi toplumun sağlıklı bileşenlerden teşekkül etmesini sağlaması itibarıyla de ayrı bir önemi haizdir. Mâtürîdî'ye göre bireyin yapısı onun vahiyyle

¹ Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkandî, *Kitâbü't-Tevhîd*, ed. Muhammed Aruçi - Bekir Topaloğlu (Ankara: İSAM Yayınları, 2005), 4.

² Meselâ bk. Hülya Alper, *İmam Matürîdî'de Akıl-Vahiy İlişkisi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2017); Hülya Alper, "İmam Mâtürîdî'de Akıl-Vahiy İlişkisi: Aklın Önceliği ve Vahyin Gerekliliği", *Mîllet ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 7/2 (2010), 7-29; Fatma Aygün, *Mâtürîdî'ye Göre Allah'ın Varlığını Aklen Bilmenin İmkânı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015).

³ Kur'ân'da ve hadislerde "şhş" kökünden türetilen çeşitli kelimeler bulunmakla birlikte bunlar makalede istimal edilen "şahsiyet" kelimesiyle anlam yönünden ayrılmaktadır.

⁴ Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, nşr. Abdullah Ali el-Kebîr (Kahire: Dârü'l-Maârif, ts.), "şhş", "nfs".

desteklenmesini gerekli kılmaktadır. İnsanın varlık yapısı ve verili özellikleri onun inşa ve gelişim aşamalarının diğer var olanlardan ayrılmasını ve ayrı kurgulanması gerektiğini açıkça ortaya koymaktadır.⁵

Mâtürîdî insanın diğer varlıklardan farklı olarak eğitim yoluyla ihtiyacı olan şeylerin bilgisine ulaşabildiğine ve bu durumun insanın imtihanıyla, imtihan olunmak üzere yaratılmasıyla açıklanabileceğine vurgu yapmaktadır. Diğer varlıklar doğuştan hayatlarını idame ettirecek bilgi ve beceriye sahip kılınmışken insan bilgi elde ederek ve bilgiyle yücelerek, bilgiye ulaşarak üstün kılınmak üzere dünyaya gönderilmiştir. İşte burada insanı yüceltecek ve onun gelişimini tamamlayacak olan akıl ve vahiy yoluyla elde edeceği bilgi vasıtasıyla kendisini yüceltmesidir.⁶

Mâtürîdî takipçilerinden Nûreddin es-Sâbûnî'nin (ö. 580/1184) *el-Kifâye*'de ifade ettiği üzere vahiy aynı zamanda Allah'ın ideal insan ve ideal toplumda var olması ya da bulunmaması gereken şeyleri ve bunlara ulaşmanın yahut uzak durmanın yollarını öğretmektedir.⁷ Bu açıdan da vahiy temel ilke ve hedefleri belirleyen kurucu bir metindir. Buradan hareketle makalede öncelikle kurucu metin olarak vahyin niteliği üzerinde durulacaktır. Vahyin bağlayıcılığı ve vahyin belirlediği alan gibi hususlara yine bu başlık altında yer verilecektir. Vahyin ilk muhatabı, tebliğcisi ve bu bağlamda vahyin inşa ettiği ilk birey olarak Peygamber'in konumu ve icra ettiği fonksiyon incelenecektir. Vahyin insan hayatındaki yeri, potansiyelini açığa çıkararak onu yetkinleştirmesi kısacası bireyin hayatında vahyin tesiri araştırılacaktır. Sonrasında ise Mâtürîdî düşünce açısından toplumsal "iyi"nin ve erdemli toplumun inşasında vahyin nerede durduğu saptanmaya çalışılacaktır.

1. Kurucu Metin Olarak Vahiy

Kelâm âlimleri vahiy, kelimelerin bir yansıması (tecelli) olarak Allah Teâlâ'nın elçileri aracılığıyla peygamberlerine ulaştırdığı sözleri, şeklinde tanımlamışlardır.⁸ Dolayısıyla vahiy Allah'ın seçmiş olduğu

⁵ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkindî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, nşr. Komisyon, İlmî Kontrol: Bekir Topaloğlu (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005), 8/140 vd..

⁶ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 8/140-145.

⁷ Ebû Muhammed Nûreddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr es-Sâbûnî el-Buhârî Sâbûnî, *el-Kifâye fi'l-hidâye* (İstanbul- Beyrut: İsam - Dâru İbn Hazm, 1435/2014), 178.

⁸ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*; Ebû'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid en-Neseffî Ebû'l-Muîn en-Neseffî, *Tebşiratü'l-edille*, nşr. Hüseyin Atay - Şaban Ali Düzgün (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 1/339 vd.; Ebû'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdülcebbâr el-Hemedânî Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Uşûli'l-ğamse*, nşr. Abdülkerim Osman (Kâhire: Mektebetü Vehbe, 1416), 2/527; Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-

peygamberlere bildirmiş olduğu sözleridir.⁹ Bu açıdan kelamcılara göre vahiy Allah'ın din konusunda herkesi bağlar nitelikteki gayba dair bilgileri diğer insanlardan ayırarak ve sadece peygamberlerine has kıldığı bilgi elde etme kanalıdır.¹⁰

Nasslara göre vahyin öznesi Allah'tır. Yani vahyin kaynağı bizzat Allah Teâlâ'dır ve muhatabını da bizzat kendisi seçmiştir. Her ne kadar vahiy dünyaya ve insanlığa ilişkin bilgiler içerse de netice itibarıyla vahyin temel mevzuu duyuların dışında ve aklın ötesinde kalan metafizik âlemdir.¹¹ Bu sebeple olsa gerek Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve onu takiben İmam Mâtürîdî gibi âlimler vahyi ispat etmenin öncelikle Allah'ın varlığını kanıtlamaya bağlı olduğunu düşünmüşler ve sistemlerini buna göre kurgulamışlardır.¹² Ayrıca Mâtürîdî, Allah'ın peygamber vasıtasıyla değil, peygamberin ancak Allah'ın varlığının ispatı yoluyla bilinebileceğini açıkça ifade etmiştir.¹³ Mâtürîdî bu düşüncesini Ebû Hanîfe'den alıntılacağı şu ifadelerle gerekçelendirmektedir: "Çünkü kişiyi Hz. Peygamber'i yalan saymaya iten şey onun Allah Teâlâ'yı bilmemesidir. Zira Peygamber, kişiyi kendisini Allah'a yaklaştıracak ve O'nun azabından kurtaracak inanç ve davranışlardan başka bir şeye davet etmemektedir. Şayet o kimse Allah'ı sevse ve O'na iman etseydi bu inanç onu Peygamber'i sevip ona itaat etmeye götürürdü. Burada ortaya çıkan netice, Peygamber'i yalancılıkla itham eden kimsenin Rabb'ini bilmediği ve ona itaat edenin de Yüce Allah'a itaat ediyor olduğudur."¹⁴ Nitekim Fahreddin Râzî de (ö. 606/1210) benzer şekilde nübüvvetin bilinip kabul edilmesinin Allah'ın bilinmesi yoluyla mümkün olacağını belirtmektedir.¹⁵

Mâtürîdî Allah'ın varlığının bilinmesi ve vahyin bilgi kaynağı oluşunun ispatı sadedinde *Kitâbü't-Tevhîd*'in baş kısmına epistemoloji bölümü eklemiştir. Zira ona göre: "Nakil, yalnızca varlığın hakikatini kabul edenlerin değil, septiklerin ve agnostiklerin de geçerliliğini tasdik ettikleri

Gazzâlî et-Tûsî Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-İ'tikâd (İtikadda Orta Yol)*, çev. Osman Demir (İstanbul: Klasik Yayınları, 2020), 104.

⁹ Muhammed Ali b. Ali Tehânevî, *Keşşâfû işlâhâti'l-fünûn ve'l-'ulûm*, nşr. Ali Dahrûc, Abdullah Hâlidî (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996), 2/1776.

¹⁰ Yusuf Şevki Yavuz, "Kur'ân ve Sünnette Vahiy", *Vahiy ve Peygamberlik*, ed. Yusuf Şevki Yavuz (İstanbul: Kuramer, 2018), 2237.

¹¹ Yavuz, "Kur'ân ve Sünnette Vahiy", 228.

¹² Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh Ebû Hanîfe, *el-'Âlim ve'l-müte'allim (İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri İçinde)*, ed. Mustafa Öz (İstanbul: İFAV Yayınları, 2011), 26, 41; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 16/182.

¹³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 16/182.

¹⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 16/182.

¹⁵ Ebû 'Abdullâh Muhammed b. 'Omer b. el-Hasan b. el-Huseyn et-Teymî Faḥruddîn er-Razî, *Mefâtîḥü'l-gayb et-tefsîru'l-kebîr* (Beyrut: Dâru İḥya' et-Turâş el-'Arabî, 1420), 10/132; Yavuz, "Kur'ân ve Sünnette Vahiy", 228.

bir bilgi türüdür.”¹⁶ Mâtürîdî, bilgi nazariyesinde tespit ilkelere uygun olan naklî bilgiyi zorunlu bilgi kaynaklarından kabul etmiştir. Mâtürîdî bu durumu şöyle açıklamıştır: “Şu halde haberlerin bilgi kaynağı olarak kabul edilmesinin aklî bir zorunluluğun gereği olduğu ortaya çıktığına göre, peygamberlerin de verdiği haberin benimsenmesinin gerektiği kanıtlanmış olmaktadır. Ayrıca peygamberlerin verdiği haberlerin diğer insanların verdiği haberlerden daha güvenilir olduğu hususu da mucizelerle desteklenmektedir.”¹⁷

Mâtürîdî, beşerin dini öğrenmek üzere başvurmak zorunda olduğu iki temel unsurun vahiy ve akıl olduğunu belirttiikten sonra meseleyi naklin değerlendirilmesine getirmektedir. Tabi burada dinin mahiyetini bilmekten ziyade dinin Allah’a ait oluşunu ya da muhatap alınan dinin hakikatte ilâhî menşeli olup olmadığının tespiti anlamında kullanmaktadır. Sonrasında ise Mâtürîdî, vahyin hiçbir şekilde, herhangi bir topluluğun uygulamaktan ve başkalarını da davet etmekten kendisini alıkoyamayacağı temel bir hakikatler bütünü olduğuna vurgu yapmaktadır.¹⁸ Anlaşılan o ki Mâtürîdî açısından vahiy tıpkı akıl gibi dinin öğrenilmesinde itibar edilmesi gereken iki asıldan birisidir. Dolayısıyla vahye muhatap olan insanın onun ana kaide ve esaslarına bağlı kalması ve ferî meseleleri ya da vahyin tayin etmediği hususları kurucu metin olarak vahyin prensiplerine ve aklın ilkelerine göre kurgulaması gerekir.

1.1. Vahyin Bağlayıcılığı

Mâtürîdî açısından vahiy müminler için bağlayıcıdır. Hatta ona göre müminler arasında içinden çıkılmaz bir problem baş gösterdiğinde Hz. Peygamber’in hayatta olduğu dönemde nazar ve istidlâle başvurmadan önce meselenin peygambere arz edilmesi esastır. Çünkü Allah ilgili âyette bunu emretmiştir.¹⁹ Peygamber’in vefatından sonra ise sırasıyla meselenin çözümünde vahye (Allah’ın kitabına), sünnete ve nihayet bu iki asıl kaynaktan çözüm bulunamadığı takdirde nazar ve istidlâle, rey ve içtihadla başvurulmalıdır.²⁰ Esasında Mâtürîdî’nin burada benimsediği

¹⁶ Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd*, 4.

¹⁷ Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd*, 8. Ayrıntı için bk. Mustafa Ceric, “Mâtürîdî’nin Dini Epistemolojisi”, *Din Felsefesi Açısından Mâtürîdî Gelen-Ek-i Klasik ve Çağdaş Metinler Seçkisi*, der. Recep Alpyağıl (İstanbul: İz Yayıncılık, 2016), 279-311.

¹⁸ Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd*, 5.

¹⁹ “Ey iman edenler! Allah’a itaat edin, peygambere itaat edin, sizden olan ülü’-emre de. Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz -Allah’a ve ahirete gerçekten inanıyorsanız- onu, Allah’a ve peygambere götürün. Bu elde edilecek sonuç bakımından hem hayırlıdır hem de en güzeldir.” (en-Nisâ 4/59.)

²⁰ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 3/291-297.

taksim ve sıralama Muâz hadisi diye şöhret bulan içtihatla ilgili malum hadisteki tasnif ve taksimle de örtüşmektedir.²¹

Mâtürîdî “Şüphesiz o, müminler için bir hidayet rehberi ve bir rahmettir.”²² anlamındaki âyette işaret edilenin Kur’ân olduğunu belirtmektedir. Çünkü Kur’ân müminler için bir hidâyet rehberi ve bir rahmettir. Dünya hayatında kendisine tâbi olanları ve onun gereği ile amel eden kimseleri dalâletten kurtaran bir rehberdir. Ahirette ise bu kimselerden azabı uzaklaştıran bir rahmet kaynağıdır. Dolayısıyla vahiy kendisine inananlar için hidâyet ve rahmet anlamına gelmektedir.²³ Tabi ki burada meseleye hem Kur’ân bütünlüğü hem de Mâtürîdî düşüncesi açısından baktığımızda “rahmet” olarak tavsif edilenin sadece Kur’ân değil, bir bütün olarak vahiy olduğunu ifade etmemiz gerekir. Bu sebeple Mâtürîdî Tevrat’la rahmet oluşuyla ilgili âyeti²⁴ yorumlarken vahyin tamamının rahmetin göstergesi olduğuna şu sözleriyle vurgu yapmaktadır: “Allah Teâlâ’nın Mûsa’ya verdiği kitap kabul ettikleri, uydukları ve onunla amel ettikleri takdirde kendileri için apaçık deliller, hidâyet rehberi ve rahmettir. Tıpkı bunun gibi Allah’ın geçmiş bütün kitapları inanıp gereğince amel edenler için hidâyet, rahmet ve apaçık delildir.”²⁵ Görüldüğü üzere Mâtürîdî, inananlar için vahyin bağlayıcılığını açıkça kabul etmektedir. Ancak Allah’ın varlığını ve vahyin hakikatini inkâr edenler açısından vahyin bağlayıcılığından söz edebilmek zordur. Zira onlar öncelikle tevhidi benimsemek ve vahyin imkânını tasdik etmekle mükelleftirler. Bu nedenle Mâtürîdî “Ey iman edenler! Allah’a itaat edin, peygambere itaat edin, sizden olan ülü’l-emre de.” manasındaki âyette²⁶ insanlığın tüm fertlerinin değil de sadece müminlerin zikredilmesini de bu şekilde açıklamaktadır. Yine o, Kur’ân’da emredilen ve yasaklanan şeylerin kendileri hakkında olduğunu bildiklerinden dolayı

²¹ Rivayet edildiğine göre Resûlullah Muâz b. Cebel’i (ö. 17/638) Yemen’e göndermek istediğinde ona şöyle sordu: “Sana bir dava geldiğinde nasıl hüküm verirsin?” Muâz: “Allah’ın kitabıyla hükmederim” dedi. Peygamber “Eğer Allah’ın kitabında bulamazsan” deyince, Muâz Resûlullah’ın sünnetiyle hükmedeceği cevabını verdi. Hz. Peygamber “Ne Resûlullah’ın sünnetinde ne de Allah’ın kitabında bulamazsan” diye tekrar sorunca, bu sefer Muâz “Re’yimle içtihat ederim, elimden geleni yaparım” şeklinde cevap verdi. Bu cevap üzerine Hz. Peygamber onun göğsüne vurmuş ve “Resûlullah’ın elçisini Resûlullah’ın hoşnut olacağı hale getiren Allah’a hamd olsun” buyurmuştur. bk. Ebû Dâvûd, “Akdiye”, 11; Tirmizî, “Ahkâm”, 3.

²² en-Neml 27/77.

²³ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 10/410.

²⁴ “Muhakkak ki biz, önceki (birçok) nesilleri yok ettikten sonra, düşünüp ders çıkarırsınlar diye Mûsâ’ya insanlar için apaçık deliller, hidayet rehberi ve rahmet olarak o kitabı verdik.” (el-Kasas 28/43)

²⁵ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 11/44.

²⁶ en-Nisâ 4/59.

burada kâfirlerin değil de müminlerin muhatap alındığını belirtmektedir.²⁷

1.1.1. Vahyin Belirlediği Alan

Mâtürîdî düşünce açısından akıl ile vahyin birbirinden tamamen ayrıştırıldığını ve söyleyebilmek güçtür. Bununla birlikte tabi ki burada kategorik bir ayrımın varlığı da inkâr edilemez. Zira yukarıda da ifade ettiğimiz üzere neticede vahiy akıl üstü bir bilgi kaynağıdır ve bu yönüyle de akıldan ayrılmaktadır. Ancak Mâtürîdî'ye göre vahiy kendine özel bir alan belirlemiş ve o alandaki yetkinliği metafizik bilgiye hasretmiş ve bunun dışındaki yetki alanını da bütünüyle akla bırakmış değildir. Aksine Mâtürîdî açısından vahiy akla yardımcı olan, ona ön açan, tıkanıldığında ya da bir şekilde karşılaşması muhtemel arızalarla malul olup da hakikati idrakte zorlandığında ona yol gösteren bir referans noktasıdır. Hatta vahiy düşünmeyi, tefekkür etmeyi ve akli eylemleri teşvik eden ve insana bizzat bu eylemleri gerçekleştirmek için var olduğunu hatırlatan bir rehber konumundadır.²⁸

Mâtürîdî vahyin gönderilişine ilişkin muhtemel sebepleri "*Müjdeleyen ve uyarıcı peygamberler gönderdik ki, insanların peygamberlerden sonra Allah'a karşı tutunacak bir delilleri olmasın! Allah izzet ve hikmet sahibidir.*"²⁹ âyeti ekseninde açıklamaktadır. Zaten başka bir âyette de Kur'ân insanın Allah'a karşı bu türden bir mazereti ileri süreceğini haber vermektedir: "*Eğer biz bundan önce onları bir azapla helâk etmiş olsaydık mutlaka şöyle diyeceklerdi: Ey rabbimiz! Bize bir peygamber gönderseydin de şu zillet ve rezillik başımıza gelmeden önce ona uymuş olsaydık.*"³⁰ Mâtürîdî bu durumu şöyle açıklar: "Buradan, imtihan ve risalet yoluyla öğretilen ilahi kelamın gerekli olduğu ortaya çıkar; vahiy yoluyla imtihanın şekli ve mahiyeti bilinir. Nimet eserlerinden yoksun olmayan bir şeyde buna gerek yok ise de ilk yaratma hakkında bu gereklidir. Sonra, akıl, nimeti verene şükretmeyi gerekli görür. Bunun iki yönü vardır. Biri nimetler farklı olduğundan şükürün şeklini ve mahiyetini açıklamak için peygamberlerin getirdiği kelamı gerekli kılar. Şükürün aslı, nimetleri verenlerin durumuna göre farklılık arz eder. Nimetler de onu verenin üstünlüğüne göre birbirinden üstündür. Dolayısıyla nimet

²⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 3/297.

²⁸ Alper, *İmam Matürîdî'de Akıl-Vahiy İlişkisi*, 18; Osman Nuri Demir, *Mâtürîdî'de İnsan Tasavvuru* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 151-152.

²⁹ en-Nisâ 4/165.

³⁰ Tâhâ 20/134.

verenin şanını ve nimetlerin gerçek miktarını bilenin onu beyan etmesi gereklidir.”³¹

Mâtürîdî’nin mezkûr ifadelerinden de anlaşıldığı üzere vahiy yoluyla Allah’ı bilmekten kasıt sadece O’nun varlığının bilinmesi değil, varlığının delillerinin de bilinmesidir. Çünkü Mâtürîdî’nin genel sistematığı gereği Allah’ın varlığının bilinmesi sadece nakil yoluyla değil, O’nun insan bünyesine yerleştirdiği yaratılış delilleriyle, insanın kendi bedenindeki ve âlemdeki varlık delilleri üzerine akıl yoluyla düşünüp tefekkür etmesi sayesinde bilinebilir. Yani vahiy gelmemiş olsa da akıl böyle bir icmali imana sahip olabilir. Kuşkusuz Mâtürîdî burada “vâcip” kavramını kullanmasa da benimsediği düşünce itibarıyla yine de Mu’tezile’ye çok yakın durmaktadır.³² Bununla birlikte akıl yoluyla değil de sadece vahiy kanalıyla bilinebilecek hususlar da vardır ki meselâ dinî hükümler ve ibadetler böyledir. Başka bir ifadeyle dinin kendisinin varlığını ve hakikatini bilme yolu akıl olmakla birlikte dinin öngördüğü, yasakladığı ya da emrettiği hususları öğrenebilmenin yolu vahiydir. İşte insanoğlu Allah’ın varlığını ve hak dini idrak ettikten sonra Allah’ın kendisinden yönelmesini veya uzak durmasını istediği şeyleri ancak vahiy vasıtasıyla haber alabilir. Dolayısıyla insan dinin hükümlerini, helal ve haram olan şeyleri, ibadetlerin çeşitlerini ve yapılış şekillerini ve diğer hukukî ve amelî ahkâmı öğrenip hayatına tatbik edebilmek için vahye muhtaçtır. Ayrıca ahiret hayatına ilişkin meseleler hakkında da insan ancak vahiy aracılığıyla bilgi edinebilir. Kısacası insan Allah’ı, hak dini, imtihanın ve ahiretin varlığını akılla bilebilir fakat bunlara ilişkin doğru ve tutarlı bilginin sağlanabilmesi vahyin gönderilmesine bağlıdır.³³

1.2. Peygamber’in Konumu

Kelâm literatürünün geneli açısından peygamberin Tanrı ile aynı ontolojik zeminde değerlendirilmesi bazı aşırı kişi ya da fırkaların görüşlerini dışarıda tuttuğumuzda mümkün görünmemektedir. Ehl-i sünnet’in kurucu âlimlerinden biri olarak İmam Mâtürîdî’nin kanaati de bu yöndedir. Mâtürîdî bunun aksine görüşleri Hz. İsa özelinde yoğun bir şekilde eleştirmiştir.³⁴ Peygamberin insan tabiatı ona herhangi bir kutsal ya da tanrısal vasfın yüklenmemesine mâtuf olarak Kur’ân’da da

³¹ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 2/511; 4/111-112, 292; 6/76.

³² Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd*, 185, 206; Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 17/284.

³³ Hülya Alper, “Mâtürîdî’nin Akıl ve Vahiy Algısı”, *Mâtürîdî’nin Düşünce Dünyası*, ed. Şaban Ali Düzgün (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2011), 172.

³⁴ Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd*, 332 vd..

vurgulanmıştır.³⁵ Mâtürîdî ilgili âyeti te'vîl ederken peygamberin hiçbir şekilde tanrısal alana müdahale edemeyeceğine, Allah'a rağmen ya da O'nun rızasının aksine bir beyan veya tasarrufta bulunamayacağına dikkat çekmektedir.³⁶ Mâtürîdî âyette Peygamber'in insan vasfına vurgu yapılmasını da şu ifadelerle açıklamaktadır: "Allah Teâlâ'nın Resûlullah'a (a.s.) kendisinin yalnızca onlar gibi bir insan olduğunu söylemesini emretmesi, aşırı sevgilerinin kendisini ilâh edinmeye sevk etmesini önleme amacına yöneliktir. Nitekim Hz. Îsâ'nın kavmi, kendisini sevmeye ileri gitmişler ve onu ilâh ve rab edinmişlerdi."³⁷

Peygamber'in vahyin izin verdiği ölçülerin dışına çıkamayacağı aşikârdır. Ancak Mâtürîdî peygamberin Kur'ân'a dair açıklamalarını ya da Kur'ân'ın hüküm beyan etmediği noktalarda Resûlullah'ın vazettiği hükümlerin bağlayıcı olduğu noktasında kuşku duymamaktadır.³⁸ Bilindiği üzere Mâtürîdî'nin tefsir ve te'vîl ayrımının temelinde de bu düşüncesi yatmaktadır. Çünkü ona göre Peygamber'e sahih yolla ulaşan ve ona ait olduğu kesin olarak bilinen sözler mutlaka dikkate alınmalıdır. Bu bağlamda Peygamber'in Kur'ân'ın özlü ifadelerini açıklaması, kapalı lafızlarını izah etmesi ya da anlamı ihtilaflı ifadelerini veya genel kalıplarını beyan ve tahsis etmesi müminler açısından kesin olarak referans kaynağı olmalıdır.³⁹ Kaldı ki Mâtürîdî bu noktada sadece Hz.

³⁵ "De ki: Rabbimin sözlerini yazmak için denizler mürekkep olsa, bir o kadar mürekkep ilâve etseydik dahi rabbimin sözleri bitmeden mutlaka deniz tükenirdi." (el-Kehf 18/109)

³⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 9/113-114.

³⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 9/114.

³⁸ Mâtürîdî Hz. Peygamber'e gelen vahyi üç kısımda değerlendirmektedir. Bunlardan ilki Kur'ân'dır, ve Kur'ân'ın bizzat peygambere vahyedildiği hususu açıktır. İmam Mâtürîdî ikinci kısmın beyan vahyi olduğunu belirtmekte ve bu türdeki mesajı Allah Teâlâ'nın Cebrâil'in diliyle yahut Allah'ın dilediği başka bir vasıta ile vahyettiğini ifade etmektedir. Buna göre Hz. Peygamber de insanların lehine ve aleyhine olan ve sadece bazılarına ilgilendiren hükümleri beyan etmektedir. Üçüncü tür ise ilham ve kavratma vahyidir. Ayrıca Mâtürîdî "*Sana vahyolunana sarıl!*" (ez-Zuhrûf 43/43) şeklindeki ilâhî emre ilişkin olarak yaptığı şu yorumla da kendisi açısından Hz. Peygamber'e gelen bütün vahiy çeşitlerinin bağlayıcılığını ve bir yönüyle de Peygamber'in dini meselelerde Allah ile irtibatlı olarak hüküm verdiğini düşündüğünü göstermektedir: "Allah, Hz. Peygamber'e, kendisine verilen vahiy çeşitlerinin hepsine; Kur'ân, beyan ve ilham yoluyla gelen vahiylerle sarılmasını emretmektedir. Allah bütün bunları ona göstermiş ve bunlarda şaşırıktan yahut yanılmaktan veyahut doğru yoldan sapmaktan onu emin kılmıştır. Bütün bunlarla ilgili olarak ona şöyle müjde vermiştir: Sana vahyedilenlerin hepsine sınıksız sarılırsan, en doğru olan yola girmiş olursun." bk. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 13/251-252.

³⁹ Meselâ Mâtürîdî konu hakkında şu meâlde bir açıklama yapmaktadır: "Allah Teâlâ, Resûlullah'a yönelik itaatten kaçınmaktan insanları sakındırmış, ona muhalif davrananları elem verici azapla korkutmuş ve içinde onun verdiği hükme karşı sıkıntı duyan kimsenin, imandan yoksun olduğunu beyan etmiştir. Şunu da belirtmek gerekir ki: Hz. Peygamber'e itaat özellikle fiilinde veya söylediği sözlerden ibaret değildir, belki şu iki yöndendir. Birincisi, onun her fiil ve sözüne, muhtevasına uygun olarak gönülden inanmaktır; bunlar ister umumi ister hususi ister bağlayıcı ister adab ister ibaha yahut teşvik niteliğinde olsun fark etmez. İkincisi, bir davranıştan onun kastettiği şey ne ise

Peygamber'i değil sahabeyi de temel referans noktası olarak kabul etmektedir. Çünkü sahabenin görüş ve içtihatlarının bu anlamda Kur'ân'a ilişkin açıklamalarının ya da Kur'ân'da bulunmayan bir husustaki beyanlarının mutlaka bir şekilde Peygamber'e dayandığını, onun onayından geçtiğini varsayıyor görünmektedir. Zaten "tefsir" kavramının içine Peygamber'in izahlarıyla birlikte sahabenin açıklama ve anlatımlarını dâhil etmesi de buna işaret etmektedir. Sonuç olarak Mâtürîdî Peygamber'in ve ona bağlı olarak sahabenin bir şekilde Allah Teâlâ'nın onay verdiği, Kur'ân'ın bütünlüğünün müsaade ettiği sınırlar içinde açıklama yaptıklarına ve dolayısıyla Peygamber'in dinî konulardaki izahlarının bağlayıcı olduğuna kanaat getirmektedir.⁴⁰ Kuşkusuz bunda dinin yaşanması ve öğrenilmesi açısından Mâtürîdî'nin Kur'ân gibi Hz. Peygamber'in zâtını/hayatını âyet/delil kabul etmiş olması da etkilidir.⁴¹

2. Bireyin İnşası

Makalenin giriş kısmında birey kavramının modern psikolojiyle birlikte kullanılmaya başlandığını ifade etmiştik. Burada makalenin sonraki kısımlarında birey kelimesini "insan, şahsiyet, kimlik ve kişilik" gibi anlamlarda istimal edeceğimizi tekrar hatırlatmakta fayda bulunmaktadır. Mâtürîdî ümmet, toplum, cemaat gibi birlik ve bütünlüğe işaret eden kavram ve yapılara önem vermekle birlikte muhtemelen tutarlı bir toplumsal yapının oluşmasının yolunun sağlıklı bireylerin yetiştirilmesinden geçtiğini düşündüğünden bireyin inşasına özel bir ihtimam göstermektedir. Bu bağlamda Mâtürîdî'ye göre üç unsur birbiriyle örtüşme halindedir. Bunlardan ilki içinde yaşadığımız makro âlemin âyetleri, ikincisi bireyin doğuştan getirdiği yazılım kodlarının şahitliği (fitrat), üçüncüsü ise her iki âyet grubunu açıklayan ve insanı

---

onu tam olarak yerine getirmek; onun fiilinin aynısını yapmak yahut ondan sakınmak veya onu mubah konumunda tutmak yahut da Resûlullah'ın durumuna göre arzu ettiği ne ise onu gerçekleştirmek. Bunların her birinin konumu delillerden öğrenilir." bk. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 3/303-304.

⁴⁰ Meselâ bu türden açıklamalar için bk. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 16/304-305.

⁴¹ Mâtürîdî birçok yerde Peygamber'i "âyet" olarak nitelemiştir. Meselâ şu ifadeleri konumuz açısından önemlidir: "Şayet Allah Resûlü bir mucize getirmiş olmasaydı doğumundan ölümüne kadar onun kendi şahsı büyük bir mucize olurdu. Çünkü o korunmuştu, öyle ki kendisinden kesinlikle kötü ve çirkin bir hal sadır olmamıştır. Bu husus şunu gösterir: Cenâb-ı Hak, Muhammed aleyhisselâmın şahsiyetini bir mucize ve risaletin taşıyıcısı konumunda kılmıştır." bk. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 5/12. Ayrıca bk. Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 314. Peygamber'in zâtının âyet olarak nitelenmesi yalnızca Mâtürîdî'ye has bir durum da değildir. Daha önce Câhız da (ö. 255/869) Hz. Peygamber'i âyet olarak nitelemiş ve onun filleri ve ahlâkıyla kendinden önce ve sonra eşine rastlanamayacak derecede üstün bir kişiliğe sahip olduğunu belirtmiştir. bk. Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb Câhız, *Hucecû'n-nübüvve (Resâilü'l-Câhız İçinde)*, nşr. Abdusselam Hârûn (Kâhire: Mektebetü'l-hâncî, 1384/1964), 3/280.

bunlar üzerine düşünmeye sevk eden Kur'ân'ın âyetleridir.⁴² Dolayısıyla Mâtürîdî burada her üç âyet mecmuasının da Yaratan'ı olarak Yüce Allah'ın âyetleri arasında bir tenasübün bulunduğu, herhangi bir tenakuza yer olmadığına⁴³ vurgu yapmaktadır. Zira Mâtürîdî'ye göre "Din, insanın din olarak benimsediği inanç ve davranışlardır, bu ise insanın fiilidir."⁴⁴ Halbuki "Allah'ın yaratmasında değişme olmaz"⁴⁵ meâlindeki âyetin şu mânaya gelmesi kuvvetle muhtemeldir: "Allah'ın birliğine delil olan ve O'nun rubûbiyetine şahitlik eden yaratılmış nesnelere değişim olmaz."⁴⁶ Mâtürîdî bu durumun tıpkı şu âyette belirtilen hususa benzediğini ifade etmekte: "Rahmân'ın yaratmasında hiçbir uyumsuzluk göremezsin."⁴⁷ ve hemen ardında da şöyle bir açıklama yapmaktadır: "Yani Allah'ın birliğine işaret eden delillerde ve şahitlik eden nesnelere herhangi bir değişiklik yoktur."⁴⁸

Bireyin inşa sürecinde bahsi geçen üç âyet grubunun her biri açısından insanı aktif özne konumunda tutan başlıca fiil ise onun akletme yeteneği ve düşünme ameliyesidir.⁴⁹ Bireyin inşa aşamalarının ilki onun kendisini tanımasıyla başlamaktadır. Mâtürîdî bu açıdan vahyin insana hitap ederken "Ey İnsan"⁵⁰ diye seslenmesini ön plana çıkararak öncelikle bireyin kendi yapısını tanıyarak işe başlaması gerektiğine vurgu yapmaktadır.⁵¹ Dolayısıyla inşa, tanıma ve düşünme yoluyla ve bizzat insanın kendisinden başlamaktadır. Düşünmenin seyri ve aşamaları konusunda ise vahiy insana yol göstermektedir. Mâtürîdî bu bağlamda "*O rabbın ki seni yarattı, seni insan olarak şekillendirdi ve seni dengeledi.*"⁵² âyetini "Allah insanı sanatkârını tanımaya işaret edecek bir biçimde düzenledi."⁵³ şeklinde yorumlamaktadır. Yani tefekkürün ilk nesnesi insanın bizzat kendi varlığıdır. Kendi varlığındaki tevhid delillerini tefekkür vasıtasıyla keşfeden insan buradan âlemdeki varlık delillerine ve kendisi ile âlem arasındaki uyumu idrake kavuşacaktır. Nihayet insan en sonunda bu üç âyet topluluğunun da şehadetiyle varlığın, varlık (insanın ve bütünüyle âlemin) dışında bir var edicisinin bulunduğu kanaat

⁴² Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 2/261, 417-418.

⁴³ Bu açıklama aynı zamanda Mâtürîdî açısından "*Allah'ın yaratmasında hiçbir değiştirme yoktur.*" (er-Rûm 30/30) anlamındaki âyetin de bir yorumu niteliğindedir. Ayrıntı için bk. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 11/186-187.

⁴⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 11/187.

⁴⁵ er-Rûm 30/30.

⁴⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 11/186-188.

⁴⁷ el-Mülk, 67/3.

⁴⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 11/188.

⁴⁹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 5, 6, 17, 160; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 2/23.

⁵⁰ el-İnfitâr 82/6.

⁵¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 15/102.

⁵² el-İnfitâr 82/7.

⁵³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 17/91.

getirecek ve umumî bir tevhid düşüncesini idrak edecektir. Böylece Mâtürîdî, insanın inşa sürecinde onun bilinçli olarak yerine getirmesi gereken ilk inşa eyleminin tevhidin idrakiyle gerçekleşeceğini ortaya koymuş olmaktadır.⁵⁴ Esasında bu durum Mu'tezilî düşünce açısından sıklıkla vurgulanan kulun kendisine vâcip olan ilk şeyin mârifetullah yolunda akıl yürütmektir, şeklindeki genel kanaatle de örtüşmektedir. Nitekim Kâdî Abdülcebâr'ın (ö. 415/1025) *Şerhu'l-Uşûli'l-ħamse*'deki şu ifadeleri konumuz açısından önemlidir: "Allah'ın insana vâcip kıldığı şeylerin başında O'nu tanımak yolunda akıl yürütme (nazar) yer almaktadır."⁵⁵

Vahyin bireyi inşasının tevhidi idrakinden sonra ikinci aşaması ise onun özgür tabiatını açığa çıkarmasıdır. Mâtürîdî: "*De ki: "Hak, Rabb'inizdendir. Artık dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin."*⁵⁶ meâlindeki âyet-i kerîmeyi inanç hürriyeti ile ilişkilendirmekte ve âyette Hz. Peygamber'in insanlara tebliğ etmesi istenen mezkûr ifadenin şu şekilde anlaşılmasının da mümkün olduğunu belirtmektedir: "Ben size risâleti (görevim gereği hakikatler) tebliğ ettim. Fakat ne ben ne de benim dışımda bir kimse sizi İslâm'a zorlayabilir. Artık sizden dileyen iman etsin, dileyen de inkâr etsin. Şüphesiz ki iman eden kimse kendi seçimi (*ih̄tiyar*) ve dilemesiyle (*meşîet*) iman eder, inkâr eden de kendi seçimi (*ih̄tiyar*) ve dilemesiyle (*meşîet*) inkâr eder. Hiç kimse buna zorlanamaz."⁵⁷ Mezkûr alıntı ile beraber genel olarak Mâtürîdî metinleri bize bu büyük düşünür açısından aklın en yüce değer, özgürlüğün de en kıymetli insanî yetenek olduğunu göstermektedir. Bu yönüyle Mâtürîdî'ye göre vahiy açıkça insana özgürlüğünü teslim etmiştir ve insana iman ya da inkâr hürriyeti tanınarak ona bizzat Tanrı'ya karşı seçimleriyle özgürlüğü tecrübe etme fırsatı verilmiştir. Keza iman/inkâr fiili failin irade hürriyetinin tespiti açısından en zirvedeki eylemdir.⁵⁸ Tevhid düşüncesi de özgürlüğü destekleyen bir olgudur. Çünkü insan, varlığın sahibi olarak Tanrı karşısında irade hürriyetini tecrübe ettiğinden artık onun hakikatte başka bir yaratılmışa hürriyetini teslim etmesi, ona boyun eğerek kendisi üzerinde tasarruf hakkı vermesi düşünülemez. Ayrıca Mâtürîdî düşüncesinde tevhid ve özgürlük adalet paydasında bir araya gelmektedir. Zira Mâtürîdî açısından insan adaletin gereği olarak Tanrı'ya karşı tevhidi benimsemek ve yine kendi benliğinin sağlıklı bir zemin

⁵⁴ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 6, 50; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 2/418; 5/383; 6/103; 10/91.

⁵⁵ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-Uşûli'l-ħamse*, 1/45.

⁵⁶ el-Kehf 18/29.

⁵⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 9/51.

⁵⁸ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 373.

üzerine inşası için de özgür tabiatının farkına varıp bu verili özelliğini devam ettirmek durumundadır.⁵⁹

Vahyin bireyi inşasında akletme, düşünme/tefekkür yoluyla insanî bilincin oluşmasından yani insanın kendi varlık yapısını tanımamasından sonra tevhidi idrak etmesi ve nihayet özgür tabiatının farkına varması aşaması gelmektedir. Burada artık bireyin Tanrı'nın varlığını, kendi özgür tabiatını ve Tanrı tarafından kendisine yöneltilen imtihan olgusunu dikkate alarak yani bütün bunları hesaba katıp âkıbeti düşünerek edimlerini gerçekleştirilmesi gündeme gelmektedir. Bu durum aynı zamanda Mâtürîdî'nin hikmet ve âkıbet doktrininin de bir yansımasıdır. Bu anlamda vahiy insana, içinde yaşadığı evrenden ve bizzat kendi varlık yapısından örnekler vererek insanın da âlemin de belli bir âkıbete sevk edildiğini nazara vermekte ve düşünen, akıl eden insanın buna göre yaşaması gerektiğini öğütlemektedir. Başka bir ifadeyle Mâtürîdî'ye göre insan, ölümlü tamam olmaya, evren de kıyametiyle karşılaşmaya hazırlanmaktadır. Dolayısıyla vahiy de insanı bunu dikkate almaya, mükâfat veya ceza ile karşılaşacağını tasarlayarak hayatını buna göre planlamaya davet etmektedir.⁶⁰

3. Toplumsal Hayatın İnşasında Vahyin Rolü

Mâtürîdî, toplumun ve toplumsal hayatın inşasında da tevhidi merkeze almaktadır. Burada öncelikli ve temel amaç ise yerel, geçici ve mecazi otoriteleri körü körüne taklit etme ve mutlak olarak onlara bağlı kalma zorunluluğunun bulunmadığının, aksine böyle bir algının son derece yanlış olduğunun vurgulanmasıdır. Mâtürîdî bu şekilde delilsiz, mesnetsiz, mutaassıp ve tarafgir tutum içinde bulunmayı “akılsızca hayaller içinde olmak” şeklinde tanımlamaktadır.⁶¹ Vahye muhatap olan toplumların esasında büyük bir şeref kazandığını belirten Mâtürîdî böylece onların kendilerini içinde buldukları hatalardan temizlemek üzere hatırlatmalarda bulunan bir uyarıcıya kavuştuklarını ifade etmektedir. Tabi ki bu durum sadece vahyin ilk muhataplarıyla sınırlı değildir. Bu şeref ve hatırlatma vahyin mesajına muhatap olan her insan ve topluluk için geçerli olmalıdır. Çünkü Mâtürîdî'ye göre Allah'ın ilk muhatapı olarak peygambere vahyettiği bilgiler hem onun için hem de teker teker her bir insan ferdi ve içinde yaşadığı toplum için birer hatırlatmadır. Zira Cenâb-ı Hak hem kendisinin insanlar üzerindeki hakkını hem de insanların birbirleri üzerindeki haklarını, diğer yandan

⁵⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 11/229.

⁶⁰ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 168; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 8/ 141-142; 12/50.

⁶¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 4/258.

insanların lehine ve aleyhine olan hükümleri onlara hatırlatmaktadır. Bu ise sağlıklı bir toplum yapısının oluşması ve tarafsız bir bakış açısıyla yanlışların tespit edilerek çözüme kavuşturulması açısından son derece önemlidir.⁶²

Mâtürîdî tekâmül, kapsayıcılık ve birikim açısından vahyin zirve noktası ve önceki dini metinlerin hakikatlerini de muhtevi son ilahî mesaj olarak Kur'ân'ın toplumsal hayatı inşa ederken geçmiş tecrübe ve örnekleri de insanlığa aktardığını düşünmektedir. Kur'ân hem ideal topluma ilişkin mesajlar vermekte hem de mevcuttaki ve geçmişteki toplumlarda helâkin, fesadın ve çöküşün nedenleri hakkında bilgi aktarımında bulunarak ideal olana ulaşmada sakınılması gereken hususları hatırlatmaktadır. Kur'ân kıssaları ve önceki toplumlara dair örnekler bu kapsamda değerlendirilmektedir. Mâtürîdî'ye göre burada topluma: "Siz onların inanç ve amellerinden sorumlu olmayacağınız gibi onlar da sizin inanç ve amellerinizden mesul tutulmayacaklardır. Ancak şunu bilmelisiniz ki herkes kendi dinî tutumundan ve amelinden sorguya çekilecektir." şeklinde bir mesaj verilmektedir.⁶³ Vahyin davet ettiği veya yasaklar koyduğu hususlarda toplumun alacağı pozisyonlara işaret edilmektedir. Dolayısıyla bireysel planda imanın amele yansması gibi toplumsal hayatta da vahyin toplumu olumlu yönde dönüştürmesi arzu edilmektedir. Zaten Mâtürîdî bu sebeple yani vahiy toplumsal hayatta dirilişi gerçekleştirdiği için Kur'ân'a topluma nefes üfleyen ve "hayat veren" anlamında "ruh" da denilmiştir.⁶⁴

Vahyin sosyal düzeni tesis ederek toplumun katmanları arasındaki ilişkiyi düzenleme ve sosyal barışı sağlama gibi hedefleri de bulunmaktadır. Mâtürîdî bu hususu *Te'vilât*'ta şöyle açıklamaktadır: "Zekât ise kalpler arasında ülfet ve birliğin sağlanması amacına yönelik olarak veren kimse ile diğer insanlar arasında etkili olan bir ibadettir. Zekâtta diğerlerine yönelik olarak şefkat ve merhamet unsurları bulunmaktadır. Bunlar gibi sebeplerden ötürüdür ki Yüce Allah namaz ile zekâtın dindeki konumlarını yüceltmiş, durumlarını şerefli kılmış ve derecelerini üstün mertebeye yükseltmiştir; bu unsurlara bağlı olarak namaz ile zekâtı Kur'an'da yer aldıkları hemen her yerde imanla paralel bir şekilde zikretmiş, ayrıca insanlar arasındaki kardeşliğin namaz ve zekâtla oluşacağını şu âyetle⁶⁵ beyan etmiştir: *Müşrikler tövbe edip namaz kılar ve zekât verilerse din kardeşlerinizdir.*"⁶⁶ Mâtürîdî'nin mezkûr

⁶² Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 13/252.

⁶³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 13/252.

⁶⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 4/119; 5/143.

⁶⁵ et-Tevbe 9/11.

⁶⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 1/208.

ifadeleri onun zekât ve sadaka gibi infaka dair uygulamaları hem ibadet olmaları itibariyle Allah'a yakınlaşmanın önemli vesileleri olarak gördüğüne hem de toplumdaki bütün fertlerin gönül kırıklıklarının ve ihtiyaçlarının giderilmesi adına mühim vasıtalarından kabul ettiğine delâlet etmektedir. Zekâtın sayılan özellikleriyle birlikte bireylerde meydana getirdiği beşerî duygu ve arzuların arınma ve toplumun farklı katmanlarında yaşayan insanlarla diğerkâmlık özelliği üzerinden bağ kurarak toplumsal adalet ve barışın sağlanmasına da katkısını öne çıkarmaktadır. Mâtürîdî aktarılan özellikleri aynı zamanda zekâtın akîl delilleri olarak değerlendirmektedir.⁶⁷ Mâtürîdî'nin şu ifadeleri onun zekâtın toplumsal barış ve adalete katkısı konusundaki düşüncelerini açıkça ortaya koymaktadır: "Servet sahipleri dünya hayatında üstün konumda tutulmuş ve onların hayatın tadını almaları sağlanmıştır. Bu sebeple mallarının bir kısmını Allah için ihtiyaç sahibi olan fakir insanlara vermeleri emredilmiştir. Diğer yandan yeryüzü içindeki her şeyle birlikte bütün insanların emrine verildiğine göre zengin kimselerin yeterince dünyalığa sahip olmayanlara yardım etmeleri gereklilik olmuştur. Böylece Yüce Allah'ın dünya ve ahiret saadetini belirlediği yönden olmak üzere bütün insanlar yeryüzünün nimetlerinden faydalanmakta eşit hale gelebilirler"⁶⁸

Vahiy zayıfın, güçsüz ve yoksulun, çocukların ve yaşlıların haklarının korunmasını bilhassa ön plana çıkarmıştır. Toplumdaki dezavantajlı grupların korunup gözetilerek haklarının teslim edilmesi hususunda tavsiyelerde bulunulmuştur.⁶⁹ Topluma bu türden kimselerin haklarının gasp edilmemesi adına otokontrolü sağlama vazifesi yüklenmiştir.

Mâtürîdî vahyin toplumda adaletin hâkim kılınmasını her şeyin önünde tuttuğunu belirtmektedir. Bu anlamda insanların her durumda hatta kendilerine ya da en yakınlarına zarar verecek olsa bile mutlaka toplumda adaleti ayakta tutmak için çaba harcamalarının bir gereklilik olduğunu ifade etmektedir. Mâtürîdî, toplumda adaleti hâkim kılmanın kulların birbirine karşı sorumluluklarının da ötesinde bizzat Allah'ın kullar üzerindeki hakkı olduğunu vurgulamaktadır. Allah'ın adaleti ayakta tutma konusunda her şeyden evla olduğunu, bu sebeple de yalnızca O'nun için âdil olmak ve hakkın yanında durmak gerektiğini dile getirmektedir.⁷⁰

⁶⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 1/208.

⁶⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 1/209.

⁶⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 4/56-57.

⁷⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 4/64-66.

Mâtürîdî toplumun selameti için insanlarda ahde vefayı,⁷¹ emanet ve ihsan bilincinin yerleşmesini gerekli görmektedir. Çünkü ona göre insana kendi bedeninden başlayarak uhdesine verilen her şey emanettir ve emanet olan eşyada ancak sahibinin izin verdiği ma'rûf ölçülerde istifade edilebilir fakat hiçbir şekilde ifsadına müsaade edilmez.⁷² Hilâfet görevini de üstlenen insanoğlu toplumun imar ve ıslahı için çalışıp onu bulunduğu halden daha üstün seviyelere taşımak için gayret gösterir. Zira vahyin insana yüklediği misyon budur.⁷³

İdeal bir toplum yapısını öngören vahiy bunun için bir yandan olumlu hususları egemen kılmaya çalışırken öte taraftan da riba, içki, kumar, tefecilik,⁷⁴ iftira, teccüs, istismar, nifak, kin ve haset gibi toplum düzenini bozan ve bireyler arasındaki ilişkileri ifsat eden bu anlamda fertlerin, ailenin, toplumun ve toplumlar arasındaki münasebetlerin menfi yönde etkilenmesine neden olan olumsuz fiil ve davranışları da ortadan kaldırmaya odaklanmıştır.⁷⁵ Tabi ki vahiy burada insana helal ve haram bilincini yerleştirmeye çalışmış ve yasaklanan şeyin helal ve ideal olanına da dikkat çekmiştir.⁷⁶ Yine aynı şekilde kölelik gibi insan onurunu zedeleyen ve toplumda farklı ve istenmeyen türden yapıların oluşmasını sağlayan müesseseleri de doğru bulmadığını izhar edip ortadan kaldırılması yönünde irade beyanında bulunmuştur.⁷⁷ Sonuç olarak vahiy ideal toplumsal yapının temel ilkelerine ve çerçevesine işaret etmiş ve hilâfetle görevlendirilen insanlığa bu ideal tabloyu realize etme misyonunu yüklemiştir.

Sonuç

Mâtürîdî iyi bir mütekellim ve müfessir olmasının yanında çok bilinmese de aynı zamanda da nitelikli bir Hanefî fıkhî yorumcusudur. Günümüze kadar ulaşmamış olsa da o, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'ye (ö. 189/805) ait *el-Câmi'u's-şâgîr*'i *Şerhu'l-Câmi'i's-şâgîr* adlı eseriyle şerh etmiştir. Çok yönlü bir âlim olmasına ve İslâmî ilimlerin hemen tamamında kitap telif etmesine ilâve olarak da Mâtürîdî, çağını iyi okuyan, insanlığın ve müslümanların problemlerini doğru bir şekilde analiz ederek çözüm yolları üreten, başka bir ifadeyle bu hususu kendisine dert

⁷¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 4/293.

⁷² Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 16/315.

⁷³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 1/77, 146-147, 229; 11, 146; 13, 133; 241.

⁷⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 4/323 vd..

⁷⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 14/54 vd...

⁷⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 4/292.

⁷⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 3/383; 4/316-323; 15/26-31; 17/213-215.

edinen sistemli bir düşünürdür. Kişisel özelliklerinin ve bulunduğu coğrafyanın da etkisiyle Mâtürîdî vahyin bireye ve topluma yönelik mesajlarını tespit etmede hatta bu mesajları çağlar üstü yorum kabiliyetiyle sonraki nesillere ve tabi ki günümüze aktarmada önemli bir analist ve köprü işlevi görmüştür.

Mâtürîdî vahyin bireye ve topluma yönelik temel ilke ve önerilerini saptamış ve bunların reel hayata tatbiki konusunda da teklif ve tavsiyelerde bulunmuştur. Onun tevhid vurgusu, imanın amele ve ahlâka yansımaları, özgürlük anlayışı, adaletin tesisi, emanet ve ihsan bilinci gibi birçok konudaki orijinal fikirleri sadece kendi dönemi ve sonrası için değil bugünün insanı için de önemli mesajlar taşımaktadır. Vahyin doğru anlaşılması ve aktarılması bu bağlamda sahih bir vahiy anlayışıyla bireyin ve toplumun inşasında takip edilecek ana prensiplerin saptanması hususları Mâtürîdî düşüncesi önemini ve tazeliğini bugün de korumaktadır. Bununla birlikte kendi dönemi ve içinde bulunduğu toplumun şartları gereği öne sürdüğü bu yönüyle de döneminin anlayışını yansıtan birtakım düşüncelerinin de bulunduğunu ve *Te'vilât*'ta bu türden malzemelere de rastlamanın mümkün olduğunu ifade etmemiz gerekir. Meselâ kendi devrindeki miras taksimi, şahitlik gibi konularda ve kadınlarla ilgili bazı meselelerde zamanın karakterini yansıtan çıkarımlara rastlanabilmektedir ve bizce de bu doğal bir durumdur. Esasında onun bu tavrı aynı zamanda mevcudun fotoğrafını çekmek, durum tespiti yapmak anlamına da gelmektedir. Keza çoğu zaman da Mâtürîdî mevcut durumu ifade ettikten sonra vahyin işaret ettiği ideal yapıya ayrıca vurgu yapma ihtiyacı hissetmiştir.

Makalede Mâtürîdî'nin vahyi esas alarak bireyde ve toplumda bu minvalde gerçekleşen veya gerçekleşmesi muhtemel olan inşa faaliyeti ana hatlarıyla ele alınmıştır. Belki daha sonra yapılacak olan ve tikel yön ya da mevzuları esas alarak bireydeki veya toplumdaki bir mesele üzerine vahyin mesajlarını Mâtürîdî düşünce ışığında inceleyebilecek çalışmalar da ilim dünyası adına daha fazla katkı sunabilecektir.

Finansman / Funding:

This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Çıkar Çatışması / Conflicts of Interest:

The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

- Alper, Hülya. "İmam Mâtürîdî'de Akıl-Vahiy İlişkisi: Aklın Önceliği ve Vahyin Gerekliliği". *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 7/2 (2010), 7-29.
- Alper, Hülya. *İmam Matürîdî'de Akıl-Vahiy İlişkisi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2017.
- Alper, Hülya. "Mâtürîdî'nin Akıl ve Vahiy Algısı". *Mâtürîdî'nin Düşünce Dünyası*. ed. Şaban Ali Düzgün. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2011.
- Aygün, Fatma. *Mâtürîdî'ye Göre Allah'ın Varlığını Aklen Bilmenin İmkânı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Câhız, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb. *Hücecü'n-nübüvve (Resâilü'l-Câhız İçinde)*. nşr. Abdusselam Hârûn. 4 Cilt. Kâhire: Mektebetü'l-hâncî, 1384/1964.
- Ceric, Mustafa. "Mâtürîdî'nin Dini Epistemolojisi". *Din Felsefesi Açısından Mâtürîdî Gelen-Ek-i Klasik ve Çağdaş Metinler Seçkisi*. ed. Recep Alpyağıl. İstanbul: İz Yayıncılık, 2016.
- Demir, Osman Nuri. *Mâtürîdî'de İnsan Tasavvuru*. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Ebü'l-Muîn en-Neseî, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid en-Neseî. *Tebşîratü'l-edille*. nşr. Hüseyin Atay Şaban Ali Düzgün. 2 Cilt. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî. *el-İktisâd fi'l-İ'tikâd (İtikadda Orta Yol)*. çev. Osman Demir. İstanbul: Klasik Yayınları, 2020.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-'Arab*. nşr. Abdullah Ali el-Kebîr. 6 Cilt. Kahire: Dârü'l-Maârif, ts.
- Kâdî Abdülcebbar, Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbar b. Ahmed b. Abdilcebbar el-Hemedânî. *Şerhu'l-Uşûlî'l-hamse*. nşr. Abdülkerim Osman. 2 Cilt. Kâhire: Mektebetü Vehbe, 1416.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkandî. *Kitâbü't-Tevhîd*. nşr. Muhammed Aruçi Bekir Topaloğlu. Ankara: İSAM Yayınları, 2005.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkandî. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. nşr. Komisyon, İlmî Kontrol: Bekir Topaloğlu. 18 Cilt. İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005.
- Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh Ebû Hanîfe. *el-Âlim ve'l-müte'allim (İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri İçinde)*. nşr. Mustafa Öz. İstanbul: İFAV Yayınları, 7. Basım, 2011.
- Râzî, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. 'Omer b. el-Hasan b. el-Hüseyn et-Teymî er-Râzî. *el-Mulakkebi Faḥruddîn. Mefâtiḥu'l-ğayb et-tefsîru'l-kebîr*. Beyrut: Dâru İhya' et-Turâş el-'Arabî, 1420.
- Sâbûnî, Ebû Muhammed Nûruddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr es-Sâbûnî el-Buhârî. nşr. Muhammed Aruçi. *el-Kifâye fi'l-hidâye*. İstanbul - Beyrut: İsam - Dâru İbn Hazm, 1435/2014.
- Tehânevî, Muhammed Ali b. Ali. *Keşşâfû ıstılâhâtü'l-fünûn ve'l-ülûm*. nşr. Ali Dahrûc - Abdullah Hâlidî. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Kur'ân ve Sünnette Vahiy". *Vahiy ve Peygamberlik*. ed. Yusuf Şevki Yavuz. 199-247. İstanbul: Kuramer, 2018.

